

SYNTHESE

VAN DE REFLECTIEVOORMIDDAG OVER DE VATICAANSE VRAGENLIJST TER VOORBEREIDING VAN DE TWEDE SYNODE OVER HET GEZIN – LEUVEN, VRIJDAG 6 FEBRUARI 2015

INLEIDING

Op 6 februari 2015 organiseerden de Interdiocesane Dienst voor Gezinspastoraal (IDGP), het Interdiocesaan Pastoraal Beraad (IPB), de INTAMS Leerstoel en het Academisch Centrum voor Praktische Theologie (ACPT) van de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen aan de KU Leuven een reflectievoormiddag over de Vaticaanse vragenlijst ter voorbereiding van de Algemene Bisschoppensynode over het gezin in 2015. De bedoeling van deze bijeenkomst was om vanuit kerkelijk Vlaanderen een antwoord te formuleren op (enkele van) de 46 vragen die het Vaticaan samen met de *Lineamenta* voor de Algemene Bisschoppensynode 2015 heeft verspreid.

Na een korte inleiding in de thematiek en het verloop van de voormiddag door Josian Caproens, voorzitter van het IPB, volgden drie korte inhoudelijke bijdragen waarbij de sprekers refereerden naar verschillende vragen resp. vragenclusters uit de Vaticaanse vragenlijst. Prof. em. Roger Burggraeve thematiseerde de vraag ‘Hoe de kloof overbruggen tussen ideaal en werkelijkheid in het kerkelijk spreken over huwelijk en gezin?’; Ilse Cornu vroeg zich af: ‘Hoe kerkelijk spreken over seksualiteit?’ en Prof. Thomas Knieps refereerde over ‘Hoe de waarde van het huwelijk(ssacrament) ter sprake brengen?’. Deze thematische inleidingen vormden de basis voor het aansluitende gesprek waarvoor de 70 aanwezige deelnemers zich verdeelden over drie aparte gespreksgroepen. Achteraf werd in het plenum verslag uitgebracht van het gesprek in de groepen. Ten slotte bracht Prof. Annemie Dillen een slotreflectie waarbij ze op basis van de inhoudelijke bijdragen en de gesprekken de centrale inzichten samenvatte.

In het vervolg bieden we een inhoudelijke synthese van de reflectievoormiddag die we graag willen bezorgen aan de Belgische Bisschoppen als bijdrage aan de Algemene Bisschoppensynode 2015 vanuit de Kerk in Vlaanderen. Deze bijdrage berust op het gesprek tussen academische theologie en het pastorale werkveld dat door het merendeel van de deelnemers werd vertegenwoordigd.

SYNTHESE

De bevragingen naar aanleiding van de Bijzondere Bisschoppensynode in 2014 hebben aangetoond dat een groot aantal gelovigen in België en Vlaanderen het niet eens is met specifieke

aspecten van de kerkelijke leer over seksualiteit, huwelijk en gezin.¹ In hun korte interventies baseerden de drie sprekers zich op deze bevindingen en opperden drie verschillende pistes waarbij ze eerst naar de oorzaken van dit ongenoegen over de kerkelijke leer peilden en vervolgens op zoek gingen naar mogelijke alternatieve benaderingen in het kerkelijke en theologische spreken. De vraag naar verandering van het kerkelijke discours weerklonk in de gespreksgroepen op drie verschillende niveaus.

1. Naar een houding van respect, begrip en gelijkwaardigheid in het kerkelijk spreken over seksualiteit en relaties

In het syntheserapport van de Belgische Bisschoppen over de eerste Vaticaanse enquête in 2014 werd reeds vastgesteld dat uit de antwoorden van de respondenten onbegrip en zelfs boosheid spreken ten aanzien van het taalgebruik en vooral de houding die de Kerk inneemt in haar discours over seksualiteit en relaties. Vele gelovigen verwijten de Kerk op dit vlak een ‘onevangelische’ stijl: “Christelijk getuigenis schuilt voor de meeste respondenten minder in het voorhouden van een leer dan in onthaal, dialoog, gastvrijheid, respect voor de ander, luisterbereidheid, begrip, goedheid...”² Tijdens de reflectievoormiddag klonk die kritiek opnieuw. Mensen van vandaag, ook gelovigen, willen niet als onwetende leerlingen of onmondige kinderen beschouwd en benaderd worden. Het kerkelijke discours doet nochtans precies dit. Zo refereert men naar een ‘natuurwet’ die heteroseksualiteit en procreatie als normatief kader voor de seksualiteitsbeleving zou opleggen. Deze visie vertrekt vanuit een autoritair en gesloten waarheidssysteem dat niet ter discussie gesteld wordt. Wie er niet mee instemt, wordt *a priori* beschouwd als ofwel intellectueel onwetend ofwel moreel onwillig. Vaak gaat deze positie gepaard met een ‘pastorale’ houding waarbij men de aan de natuurwet gekoppelde waarheid als uitgangspunt blijft nemen, maar deze combineert met een barmhartige ingesteldheid die de zwakheid van de mens erkent en wil begeleiden. Op die manier komt de Kerk over als een paternalistische, betuttelende instantie die het in feite beter weet maar rekening dient te houden met de onmondigheid en zwakheid van de gelovigen. In beide gevallen blijft de

¹ Cf. *Syntheserapport van de Belgische Bisschoppenconferentie over de vragenlijst voor de Synode 2014* (5 februari, 2014);

http://www.Kerknet.be/admin/files/assets/documenten/1391771341_14_02_05_Synthese_rapport_vragenlijst_synode_2014.pdf; A. Dillen, T. Knieps-Port le Roi & K. Krysinska, “Over hete hangijzers...of de perceptie van enkele thema’s uit de Kerkelijke leer over het gezin bij pastoraal geëngageerden in Vlaanderen. Resultaten van een empirisch onderzoek”, in: *Collationes* 44/2 (2014), 209-228.

² Syntheserapport, p. 4. Cf. ook de gelijkaardige bevinding in het rapport van de Duitse Bisschoppenconferentie: “Grundsätzlich gilt für gesamtkirchliche Verlautbarungen, dass ihr sprachlicher Duktus und ihr autoritativer Ansatz nicht dazu angetan sind, das Verständnis und die Akzeptanz der Gläubigen zu wecken und zu finden.“ (*Zusammenfassung der Antworten aus den deutschen (Erz-)Diözesen auf die Fragen im Vorbereitungsdokument für die III. Außerordentliche Vollversammlung der Bischofssynode 2014*; http://www.dbk.de/fileadmin/redaktion/diverse_downloads/presse_2014/2014-012a-Fragebogen-Die-pastoralen-Herausforderungen-der-Familie.pdf).

verhouding tussen Kerk en gelovigen hiërarchisch en verticaal gestructureerd en door ongelijkwaardigheid gekenmerkt.

Een 'naast-samen-positie'

Gelovigen vandaag willen echter een gelijkwaardige, wederkerige, open, dialogale en participatieve relatie waarin ze beluisterd, begrepen en gerespecteerd worden. De Kerk zou dus moeten opteren voor een andere ingesteldheid en opstelling: een 'naast-samen-positie' als een nieuw soort dienstbare toewending naar mensen die zoeken hoe ze hun lichamelijke en seksualiteit voluit kunnen ervaren en delen als Godgegeven geschenk. Daarbij willen ze best wel uitgedaagd worden door proposities van zinvolheid en volmaaktheid als ethische streefdoelen. Het gaat er niet om dat de Kerk vervalt in situationisme en relativisme door gewoon mee te gaan in het hedendaagse denken rond seksualiteit en zich aan te passen aan een vaak individualistische en libertaire tijdsgeest. Maatschappelijke relevantie en christelijke identiteit sluiten elkaar niet uit: de evangelische boodschap en de christelijke traditie blijven juist dan hun betekenis hebben ook voor de huidige mens als duidelijk wordt waarvoor ze staan, met andere woorden als ze voorgesteld worden vanuit een sterke, bijwijlen ook tegendraadse identiteit. Maar niet elke opgeheven vinger is uitdrukking van een evangelische gezindheid. Hier kan de Kerk zich laten leiden door het verhaal van de Emmaüsgangers: Jezus sluit simpelweg bij hen aan, gaat met hen mee en deelt hun verdriet. Ook aan de blinde Bartimeüs stelt hij geen eisen maar vraagt hij: "Wat wilt u dat ik voor u doe?" (Mc 10,51). God ziet de mensen graag, eerder dan dat mensen aan allerlei voorwaarden moeten voldoen vooraleer ze toegang tot Hem krijgen. Pas nadat Hij is meegegaan en bij hen thuis is binnengekomen, ontdekken zij dat Hij meer en anders is dan een gewone meeloper.

Personalisme als inspiratie

Vooraf met betrekking tot het spreken over seksualiteit wordt een discours gevraagd dat voorbijgaat zowel aan autoritair voorgedragen waarheidsclaims als ook aan een relativistische ingesteldheid. Omdat de mens persoon is, kan het spreken over seksualiteit zich enerzijds niet beperken tot het insisteren op biologische, door de 'natuur' voorgegeven constanten maar moet het meervormig en meerzinnig de verschillende (lichamelijke, psychologische, familiaal-historische, relationele en spirituele) lagen van de seksualiteit ter sprake brengen. Anderzijds komt de eigenwaarde van mensen enkel tot haar recht als hun verlangen naar verbondenheid gerespecteerd wordt. Dit betekent dat waarachtigheid tegenover zichzelf en tedere trouw tegenover de ander kenmerken zijn van een zinvolle seksualiteitsbeleving. Het christelijke personalistische mensbeeld roept daarom een halt toe aan individualisme en relativisme omdat het de seksuele mens als relationeel wezen, als fundamenteel gericht op de a/Ander in het centrum stelt. Tegelijk roept deze benadering echter ook een halt toe aan een gesloten

denksysteem omdat het de gewetensvrijheid centraal stelt, maar dan een geweten dat gevormd wordt vanuit een diepe en meervoudige relationele kijk op de mens, inclusief de seksuele dimensie.

2. Naar een ethiek en pastoraal van erkenning en haalbare progressie in een relationeel groeiproces

Een centrale vraag die ook weerklonk tijdens de reflectievoormiddag, kwam – in licht gevarieerde vorm – overeen met vraag 22 uit de *Lineamenta*: “Hoe kan ervoor gezorgd worden dat man en vrouw [beter: partners!] in verschillende vormen van relatie – waarin menselijke waarden aanwezig kunnen zijn – een gevoel van respect, vertrouwen en bemoediging kunnen ervaren van de Kerk om te groeien in het goede en geholpen kunnen worden om te komen tot de volheid van het christelijk huwelijk [beter: integrale liefde!]?” De kerkelijke leer biedt hiervoor ongetwijfeld aanknopingspunten, bijvoorbeeld wanneer ze in haar spreken over ‘verantwoord ouderschap’ koppels op hun gewetensoordeel en verantwoordelijkheid wijst (cf. *Gaudium et spes*, 50), of door het ‘beginsel van gradualiteit’ als kenmerkend voor de ‘goddelijke pedagogie’ voor te stellen (cf. *Familiaris consortio*, 8, 34; en tevens *Relatio post disceptationem*, 13, 17, 47). De sprekers betreurden dat in de nieuwe *Lineamenta* geen gewag meer wordt gemaakt van ‘verantwoord ouderschap’ noch van de ‘wet van gradualiteit’. Positief werd echter onthaald dat de *Lineamenta* zich de visie van Paus Franciscus eigen maken wanneer hij stelt:

“We moeten dus – zonder tekort te doen aan het evangelische ideaal – barmhartig en geduldig de mensen begeleiden in de verschillende fases van hun groeiproces als mens, dag na dag (...) Binnen de menselijke begrenzing een kleine stap zetten, kan door God sterker gewaardeerd worden dan een leven leiden dat uiterlijk correct is, maar geen grote moeilijkheden kent. De vertroosting en de aanmoediging van de helende liefde van God, die op een mysterieuze manier aanwezig is in ieder mens, voorbij zijn fouten en tekortkomingen, mogen niemand onthouden worden.” (*Evangelii gaudium*, 44; geciteerd in *Relatio synodi*, 24)

Zaden van groei

Neemt men deze visie ernstig, dan heeft de kerkelijke huwelijksmoraal nood aan een verruimende interpretatie van de morele wet waarbij niet langer de singuliere (seksuele) act maar veeleer de integrale levensvorm van het huwelijksverbond als “groeiproces naar duurzame liefde” verstaan en als zinvol doel vooropgesteld zou moeten worden. De *Lineamenta* bieden hiervoor een initiële aanzet wanneer van mensen die “op een onvolledige manier” aan het leven van de Kerk deelnemen (expliciet worden hier genoemd: “mensen die een burgerlijk huwelijk hebben afgesloten, de hertrouwde echtgescheidenen of zij die gewoon ongehuwd samenwonen”) gezegd wordt dat “Gods genade ook in hun leven werkzaam is” en dat de Kerk hen zou moeten helpen “om de volheid van Gods plan met hen te bereiken” (*Relatio synodi*, 25). Nog duidelijker zou

echter gesteld moeten worden – en hierbij zouden ook homoseksuele relaties expliciet ingesloten moeten worden – dat deze relatievormen “zaden van groei” kunnen bevatten die niet als moreel kwaad maar veeleer als “kleiner goed” op weg naar het volle goed van een duurzame relatie (R. Burggraeve) dienen beschouwd te worden. Een dergelijke benadering die draait rond erkenning en haalbare progressie, kan het gevaar voorkomen van een onrealistische en ongezonde idealisering van het huwelijk evenals van een relativistische egalisering van non-maritale samenlevingsvormen met het huwelijk en het huwelijksgezin. Op ethisch vlak zou hier een weg gewezen kunnen worden voorbij rigorisme enerzijds en laxisme anderzijds.

Op weg naar duurzame liefde

Een dergelijke ethische visie heeft implicaties voor de pastorale benadering en begeleiding. Terecht halen de *Lineamenta* hier nogmaals Paus Franciscus aan: “De Kerk zal haar leden – priesters, religieuzen en leken – moeten initiëren in deze ‘kunst van de begeleiding’, zodat allen steeds zouden leren hun sandalen uit te doen staande voor de heilige grond van de andere (Ex 3, 5). We moeten op onze weg een heilzaam ritme aanhouden, d.w.z. nabij zijn met een respectvolle blik vol medeleven, maar dan een die tegelijkertijd geneest, bevrijdt en aanmoedigt om te groeien in het christelijke leven” (*Evangelii gaudium*, 169; geciteerd in *Relatio synodi*, 46). Met het oog op het begeleiden van koppels kunnen pastores vandaag aanknopen bij het algemeen overheersende verlangen naar duurzame relaties. Het blijft evenwel een grote uitdaging om partners te ondersteunen op hun gezamenlijke weg naar blijvende en bestendige liefde. Een centraal probleem dat zich daarbij voordoet, is een gewijzigde ingesteldheid en beleving waarbij (jonge) koppels wel bereid zijn om zich naar best vermogen in te zetten voor een stabiele en kwaliteitsvolle relatie maar geen verantwoordelijkheid willen nemen voor het welslagen daarvan. Hier is het belangrijk te zien dat een dergelijke *inspanningsverbintenis* een belangrijk en te waarderen knooppunt voor de relationele groei is, ook al sluit het wederzijdse engagement op dit moment (nog) geen definitieve *resultaatsverbintenis* in. Hedendaagse koppels verstaan duurzaamheid niet langer als een van buitenaf opgelegde verplichting maar veeleer als een interne kwalificatie die de relatie doorheen een groeiproces moet verwerven. In de pastorale begeleiding zou het er daarom op aan moeten komen om koppels te helpen ontdekken dat de kerkelijke trouwbelofte een belangrijk moment in dit proces kan zijn waarop hetgeen zij zelf moeten doen voor het slagen van de relatie als het ware gecompleteerd kan worden door het institutionele kader en de sacramentele genade die het huwelijks sacrament in het vooruitzicht stelt. In de huwelijkspastoraal zou een inductieve weg bewandeld moeten worden waarbij de ‘onverbreikbaarheid’ van het huwelijk niet als ‘juk’ of zelfs dreigement op het moment van de huwelijksluiting zou worden voorgesteld maar veeleer als de ‘prijs’ die een koppel te wachten staat als ze naast de mooie ook de moeilijke momenten in de relatie erbij nemen en doorstaan. Dit veronderstelt op theologisch vlak dat het huwelijk werkelijk als een ‘huwelijk in wording’ (*matrimonium in fieri*, om een klassieke kerkrechtelijk term te gebruiken en grondig te herinterpreteren) wordt beschouwd – als een groeiproces naar integrale liefde dat (vandaag in de

meeste gevallen) vóór de huwelijkssluiting begint en in de kerkelijke viering de toezegging van Gods zegen ontvangt voor een weg die nog niet aan zijn eindbestemming is gekomen.

3. Naar een herijking van het theologisch spreken over het huwelijk(ssacrament)

In de context van de bisschoppensynode kon men vaak horen en lezen dat de Kerk haar doctrine over huwelijk en gezin niet kan wijzigen. Hooguit zou op vlak van discipline en pastoraal een grotere flexibiliteit aan de dag gelegd kunnen worden om de leer dichter bij de mensen te brengen maar aan de inhoud zelf zou niet geraakt mogen worden. Tijdens de reflectievoormiddag werden gegronde twijfels over deze visie geuit. Daarbij werd vooral een herbezinning op de westerse huwelijkstheologie gesuggereerd.

Het huwelijk als aardse, profane werkelijkheid

In de Latijnse traditie neemt het huwelijk een unieke positie in onder de sacramenten. Terwijl bijvoorbeeld in het doopsel niet de geboorte als dusdanig al een sacramentele betekenis heeft, is het wel degelijk de belofte van een onvoorwaardelijk engagement door de partners die het huwelijkssacrament constitueert. Het huwelijk is daarom in eerste instantie geen sacraal-religieuze maar een aardse, profane werkelijkheid die als dusdanig Gods trouwe liefde tegenover de mens uitdrukt en aanwezig stelt. Daaruit volgt dat God, zelfs zonder herkend te worden, in relatievormen buiten het (christelijk) huwelijk aanwezig kan zijn voor zover deze maar op een waarachtige verbinding tussen de partners gebaseerd zijn. De *Lineamenta* herinneren terecht aan dit fundamentele theologische inzicht en spreken hun waardering uit

“voor het natuurlijke huwelijk en voor de waardevolle elementen die aanwezig zijn in andere religies (cf. *Nostra aetate*, 2) en in de culturen, ondanks de leemtes en gebreken (cf. *Redemptoris missio*, 55). De aanwezigheid van de kiemen van het Woord (cf. *Ad gentes*, 11) in deze culturen zou in sommige opzichten ook toegepast kunnen worden op het huwelijk en het gezin in talrijke culturen en bij niet-christelijke volkeren. Er bestaan dus ook waardevolle elementen in sommige vormen buiten het christelijke huwelijk – in elk geval gebaseerd op de stabiele en waarachtige relatie tussen een man en een vrouw – waarvan wij vinden dat ze in elk geval op het christelijke huwelijk georiënteerd zijn.” (*Lineamenta*, 22)

Hoewel hier expliciet gerefereerd wordt naar andere religies en niet-christelijke culturen, blijft het basisinzicht van deze theologische visie ook van toepassing voor de westerse post-christelijke context: waar en wanneer partners een onvoorwaardelijk engagement voor elkaar opnemen en zich bekommeren om het integrale welzijn (theologisch uitgedrukt: het heil) van de ander, maken ze iets van het christelijk heilsmysterie zichtbaar.

Het huwelijk als heilsmysterie in de geschiedenis

Aan dit inzicht zijn enkele belangrijke implicaties verbonden. Het betekent ten eerste dat het theologisch spreken over het huwelijk steeds moet vertrekken vanuit de concrete realiteit en beleving van partnerrelaties. Het luisteren naar de ervaring van echtparen en naar de inzichten van de humane wetenschappen is voor de theoloog geen bijkomende zaak maar behoort tot zijn of haar kerntaken omdat de theologische betekenis van het huwelijk enkel te vinden is in de manier waarop mensen in hun concrete omstandigheden hun relatie (be)leven. Dit impliceert ten tweede dat het huwelijk geen geopenbaarde waarheid is maar een historische realiteit die onderworpen is aan veranderlijke socio-culturele contexten. In de recente kerkelijke verkondiging wordt vaak gerefereerd naar ‘Gods bedoeling met huwelijk en gezin’ (cf. *Familiaris consortio*, deel 2). God heeft echter nooit op een definitieve wijze geopenbaard wat de betekenis van het huwelijk is. Daarom vinden we ook in de Bijbel geen coherente huwelijkstheologie maar enkel sporadische en partiële aanwijzingen die telkens afhankelijk zijn van de historische context waarin ze ontstaan zijn. De betekenis van het huwelijk is met andere woorden onderworpen aan de geschiedenis en verandert doorheen de geschiedenis. Dat wil niet zeggen dat het huwelijk een sociale constructie is; maar het betekent wel dat het, door God ingesteld in het begin, haar betekenis enkel onthult op een dynamische en veranderlijke manier, met name in de confrontatie tussen de (op zich zeer beperkte) oriëntatiepunten die de Bijbel en de kerkelijke traditie aanreiken en de concrete levensomstandigheden in een bepaalde tijd en context.

Indien het menselijke en christelijke verstaan van het huwelijk evolueert doorheen de tijd, kan men zich afvragen waardoor deze ontwikkeling wordt aangestuurd. Of anders gezegd, welke criteria kunnen worden gehanteerd om voort te schrijden in een alsmear beter verstaan van het huwelijk? Vanuit historisch perspectief kan men stellen dat de mensheid geleidelijk het humaniserend potentieel van het huwelijk heeft ontdekt en ontwikkeld. Men kan nauwelijks betwijfelen dat het huidige model van het liefdeshuwelijk (dat door het Tweede Vaticaanse Concilie uitdrukkelijk werd aanvaard en theologisch gelegitimeerd) menswaardiger is dan het polygame of patriarchale huwelijkstype dat we uit de geschiedenis kennen. Wel nu, als het inzicht in de menselijke waardigheid gegroeid is en het huwelijksethos zich over de tijd heeft uitgezuiverd, dan staat hiermee een criterium ter beschikking voor de manier waarop Kerk en maatschappij nu en in de toekomst gestalte kunnen geven aan het huwelijk. Dan is het huwelijk goed en waardevol naar mate het het welzijn van de partners, de kinderen en de bredere gemeenschap³ bevordert, of anders: goed en waardevol voor het huwelijk is wat het welzijn van de echtgenoten, hun kinderen en de gemeenschap vooruithelpt. Op die manier wordt ernstig genomen dat het huwelijk ook in de christelijke betekenis geen dogmatisch gefixeerde waarheid is maar een geleefde realiteit. Tegelijk wordt er rekening mee gehouden dat Gods bedoeling met huwelijk en gezin enkel zichtbaar wordt doorheen de geschiedenis en naarmate de echtgenoten –

³ In aansluiting aan de kerkelijke traditie spreekt *Gaudium et spes*, 48, van de *bona coniugum, prolis et societatis*.

en de hele Kerk samen met hen – in het huwelijk steeds meer een beeld en verwezenlijking van Gods genereuze en trouwe liefde voor heel de mensheid ontdekken.

Het huwelijk als school voor rijkere menselijkheid

Tegelijk biedt deze theologische visie ook een mogelijk tegengewicht tegen een eenzijdig ethiserende benadering van de partnerrelatie waarbij het perspectief steeds gericht is op een na te streven perfectie in het morele leven en dus op een ‘min of meer’ na te leven ideaal. Het theologisch spreken over het huwelijkssacrament kan en zou moeten verzaken aan het voorstellen van een goddelijk ideaal ten opzichte waarvan mensen sowieso enkel kunnen tekortschieten. De centrale boodschap die de hierboven voorgestelde theologische kijk op het huwelijk inhoudt, luidt daarom dat de mens niet voor het huwelijk gemaakt is maar omgekeerd dat *het huwelijk er is voor de mens*: als een toezegging van Godswege dat het engagement en de zorg voor elkaar, hoe gebrekkig en gebroken ook en zelfs als partners elkaar daarin schuldig blijven, gedragen zijn door Gods engagement en zorg voor het heil van elke mens. In die zin ging van de reflectievoormiddag een duidelijk signaal uit dat het kerkelijk spreken huwelijk en gezin in de eerste plaats zou moeten voorstellen als “een school voor rijkere menselijkheid” (*Gaudium et spes*, 52; cf. ook *Relatio synodi*, 2).

Leuven, 23 februari 2015

Josian Caproens, Interdiocesaan Pastoraal Beraad

Annemie Dillen, Interdiocesane Dienst voor Gezinspastoraal, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven

Thomas Knieps, INTAMS Chair, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven

Anne Vandenhoeck, Academisch Centrum voor Praktische Theologie, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven

